

AZ ÉRTEKEK VÁLTOZÁSÁNAK HATÁSA A CSALÁDOK MŰKÖDÉSÉRE

CSEH-SZOMBATHY LÁSZLÓ

A Nemzetközi Családév alkalmából rendezett tudományos konferencia I. ülésén elhangzott főreferátum és a hozzászólások több oldalról mutatták be a családok jelenlegi helyzetét és nyilvánvalóvá tették, hogy az elmúlt három évtizedben lényeges fordulat következett be a családok formájában, szerkezetében és működésében. Olyan méretű változásnak lehettünk tanúi, amilyen korábban, a XIX. század második felében és a XX. század elején zajlott le és nem vitatjuk azon demográfusok, szociológusok megnevezésének jogosságát, akik a két folyamat hatásának méretét egybevetve ma "Második demográfiai átmenetről" beszélnek. Ahogy a három-négy gyereket szülő, de azokat fel is nevelő polgári család különbözött az előző hat-nyolc gyereket szülő, de azoknak felét el is veszítő paraszt családtól, úgy — vagy talán még jobban — eltér a házasságkötés nélkül együttélő, átlagosan kettőnél kevesebb gyermeket vállaló, nagy valószínűséggel életközösségét egy idő múlva megszüntető család a XX. század közepére jellemzőtől.

Az én feladatomban nem az, hogy megismételjek néhány délelőtt elhangzott megállapítást, hanem hogy megkíséreljem azt bemutatni, hogy a család formájának, szerkezetének és működésének változásával egyidejűleg lezajlott szemléleti átalakulások mennyiben hozhatók kapcsolatba az előbbiekkal; pontosabban választ keressek arra a kérdésre, hogy az emberek értékrendjében bekövetkezett módosulás milyen mértékig járult hozzá a "Második demográfiai átmenethez".

Bár az ismétlést el kívánom kerülni, mégis két jellegzetességét vissza kell idéznem a korábban elhangzottaknak. Az egyik a változás egész Európára kiterjedő jellege. Igaz, hogy kezdetének időpontja változott, de az eltérés egymásfél évtized volt. Ez az egyetemleges jelleg mindenképpen kizárja, hogy az egyes országokban bekövetkezett változásokat elsősorban helyi okokkal magyarázzuk, de ezen túlmenően — figyelembe véve, hogy az időbeli különbség nem lehetett elég az azonos gazdasági-társadalmi viszonyok kialakulására — különös jelentőséget tulajdonítsunk a médiáknak az új formák, magatartás típusok terjesztésében országhatárokon belül és keresztül egyaránt.

Tehát Portugáliától Finnorszáig, Hollandiától Ukrajnáig elterjedt változásokról van szó, de itt hivatkoznom kell egy másik, délelőtt elhangzott megállapításra: nincs egy ország sem, amelyben az új jellegzetességek univerzálisan elterjedtek volna és ne lennének kisebb vagy nagyobb társadalmi csoportok, amelyek továbbra is a korábbi nézeteket vallják, magatartásokat tanúsítják. Ez a család jövőbeni alakulására vonatkozó gondolkodásnál nem elfelejtendő.

Itt megjegyzendő, hogy a családi formák pluralitása és az egyes funkciók eltérő teljesítése korábban sem volt ismeretlen: így például a XX. század elején is, a "Viktóriánus" Európában mindenfelé előfordultak házasságkötés nélküli

együttélések, az önkéntes gyermektelenséget választó házaspárok és bontópe-
rek. A nagy különbség e jelenségek előfordulási gyakoriságának ugrásszerű
emelkedésében van, valamint a "széles" közvélemény megítélésében, mely
akkor az említetteket tekintette deviánsnak, míg ma a fiatalabb korosztályokban
fordított a helyzet.

Értekezésemben két részre bontva kísérlem meg az értékek változását
követni. Először a családi élet egyes jelenségeire vonatkozó szemléleti
változásokat kívánom külön-külön bemutatni, majd arra a kérdésre keresek
választ, hogy vannak-e az általános világnézetben bekövetkezett átalakulásnak
olyan jellegzetességei, amelyek egyaránt hatnak a különféle formák közötti
választásnál, a funkciók teljesítésénél.

Kezdjük a családok keletkezésével, az ebben bekövetkezett változás
szemléleti hátterének kutatásával. Európában a családok zöme évszázadok óta
házasságkötéssel jött létre és a házasságkötések népszerűsége a II. világháború
után még nőtt. Az 1960-as évek második felében indult hódító útjára Skandiná-
viában a házasságkötés nélküli együttélés s terjedt el Európa-szerte. Kétféle
értelmezése volt és van ma is. Az egyik szerint próbaházasságról van szó: azok
a párok, akik között érzelmileg már erős kötődés jött létre, annak érdekében,
hogy a házaselet minden körülményét gyakorlatban is kipróbálják összeköl-
töznek és házasságra csak azután lépnek, ha meggyőződtek választásuk
helyességéről. Ez a felfogás elsősorban az amerikai kutatók többségét jellemzi:
az ő általuk vizsgált együttélők többsége egyetemi kampuszokon költözik össze,
azaz a lakáskörülmények lényegesen különböznek a későbbi házaselet
viszonyaitól. De próbaházasságnak tekinti, vagy legalábbis hosszú időn át
annak minősítette az együttélést néhány kiemelkedő európai kutató is, mint pl.
Nave-Herz.

Amennyiben valóban próbaházasságról van szó, úgy az együttélés
választásánál tulajdonképpen csak egy erkölcsi norma változása játszik szerepet
s ez a zsidó-keresztény követelmény felfüggesztése, mely szerint a férfi és a nő
együttélésének feltétele e kapcsolat egyházi megáldása. Ennek gyengített
változata a közvélemény elmarasztaló megítélése azon esetekben, ha a
partnerek nem tartották szükségesnek együttélésüket hivatalosan regisztrálni.
Mind ez azonban feltételezhetően pótolhatik, amikor a próbaházasság véglegessé
válík a felek megítélése nyomán.

A házasságkötés nélküli együttélés másik értelmezése szerint ez helyettesíti
a házasságot, a felek, de a környezet szempontjából nincs különbség a kettő
között. A jelenséggel elsősorban svéd és holland vizsgálatok foglalkoztak s ezek
azt tapasztalták, hogy az együttélést választók közel fele nem-legitimált
kapcsolatát azonos értékűnek minősítette, mint a házasságot, gyermekeket szült
ebben a státusban és nem érzett semmi különbséget saját kapcsolata és a házasság
kapcsolat között. Intézményesült az együttélés: egyik széles körben elterjedt
formává vált. Mint a svéd *Trost* írja: a párok nem választják az együttélést a
házasság helyett: egyszerűen együttélnek. A kettő között a különbség abban
van, hogy alig van házasság melyet ne előzött volna meg együttélés, míg nem
minden együttélő szánja el magát, hogy előbb vagy utóbb mégis házasságot
kössön.

A belga *Lesthaege* más véleményen van: nem látja ennyire azonosnak a kétféle forma közül választókat. Szerinte különböző személyiségvonások döntik el, hogy ki köt házasságot és ki nem. A házasságot kötők nagyobb stabilitást kívánnak s ezt a hagyományos formákhoz való ragaszkodással remélik elérni. Az együttélők viszont kapcsolatukat, annak szükségleteik kielégítésében játszott szerepét nagyobbra értékelik és a viszony minőségére helyezik a hangsúlyt. Amennyiben ezen vágyuk nem teljesül, úgy megszakítják a kapcsolatot s ez okozza, hogy ezen együttélések több mint egyharmada felbomlik: a "válás" aránya magasabb mint a házasságoknál.

A szekularizáció, a vallási előírások figyelmen kívül hagyása az együttélők ezen második csoportjánál feltételezhető mélyebben gyökeredzik. Ugyanakkor nem kell feltétlenül filozófiai mélységű indoklásra gondolni. Erre utal *Trost* legújabb tanulmányának azon leírása, mely a svéd szakszervezetek házasságkötés érdekében kifejtett agitációjáról emlékszik meg: ennek hatására a szokásos havi 2000 házasságkötés helyett 1989 decemberében 64 000-en kötöttek házasságot, a mass mediától megdolgozva.

Valószínűleg átgondoltabb döntés a fiatalok és középkorúak részéről az, amikor egyáltalán nem hoznak létre tartós párkapcsolatot, sem házasságot, sem együttélést, hanem az egyedüllétet, az egyszemélyes háztartást választják. Ennek természetesen feltétele a megfelelő lakásellátottság. Ott, ahol ez megvan, mint Skandináviában és Hollandiában, az elmúlt évtized folyamán a "magányosan" élők aránya jelentősen emelkedett. Nehéz ezeket az ún. "Living Apart Together" (Különélve-együttélni) kapcsolatoktól elválasztani, hiszen a magányosok nem tesznek szerzetesi fogadalmat. Indokul erre a megoldásra a teljes függetlenség megőrzésére való törekvést szokták felhozni, ami mögött nemcsak a lehetséges partner iránti bizalmatlanság van, hanem a saját állhatatosságban való kétség is. Itt általánosabb emberképről van szó, amely nem hisz de nem is tartja szükségesnek a stabilitást, hanem az ösztönös igények korlátozása nélküli, spontán kielégítésben látja az emberi élet értelmét.

Ez a korlátozás nélküliség nyilvánul meg a házasság ideje alatt mással, mint a partnerrel folytatott szexuális élet ideológiájában, a "Nyitott házasság" ideológiájában is. Az *O'Neill* házaspárnak az 1970-es években megjelent ilyen című könyve nagy népszerűsége tett szert azáltal, hogy nemcsak a szükségesszerűségét fejtette ki annak, hogy a házastársak időnként más partnerrel is nemi kapcsolatot teremtsenek, hanem ezeket a "kirándulásokat" a házasság szemponjából is hasznosnak írta le: a házasságon kívül szerzett tapasztalatok ugyanis gazdagíthatják a házastársak érintkezését.

Ahhoz, hogy a nyitott házasság modellje egy adott házasságban jól funkcionáljon, szükséges, hogy a partnerek azon túl, hogy elfogadják az alapelvet, összhangban legyenek érzelmeik alakulását tekintve: ne kívánjanak teljes intimitást, ne akarjanak egymás "felei" lenni, akik megosztottnak örömben, bánatban, és társuk boldogulását sajátjukkal egyenértékűnek tekintik, sőt azért áldozatot is hajlandók hozni. A nyitott házasság sikerének záloga, hogy a felületen mozog: egyik fél sem támaszt totális kötődést kívánó igényeket.

Ez a visszafogottság nyilvánul meg a házasság felbontásának, a válásnak a megítélésében is. A mai családokat bemutató előadások egyik fő témája volt a

válások gyakoriságának emelkedése a 60-as évek óta Európa-szerte. E témakör szakértői nem győzik hangsúlyozni, hogy bár ez idő alatt az európai országok többségében olyan változásokat hajtottak végre a családjogban, mely egyszerűsítette a házasságok felbontását, nem ez volt a válások emelkedő tendenciájának az oka: általában a bontó keresetek számának növekedése, a tényleges családi helyzettől eltérő jogi státus értelmetlensége feszítette szét a korábbi jogi kereteket és ösztönözte a törvényhozókat a bontóperek lebonyolításának megkönnyítésére. Nem az én feladatom ezen a konferencián mind azoknak a társadalmi-gazdasági változásoknak az elemzése, amelyek a 60-as évek óta a házasságokat növekvő gyakorisággal a bíróságok elé vitték; én csak e folyamat háttérében tapasztalható szemléleti változásokról kívánok szólni.

Kézenfekvő ezt a szekularizálódásra való hivatkozással kezdeni. A római katolikus egyház a mai napig felbontatlannak tekinti az egyház által megkötött házasságot, ami azonban a katolikus többségű országok népességét is csak mérsékelten tartja vissza attól, hogy a válást, mint a házastársi konfliktus végső megoldását elfogadja. Ez felfogható úgy, hogy a népesség nagy része nem gyakorolja vallásának előírásait, de úgy is, hogy a hívőket sem tartja többnyire vissza a válástól az egyházi álláspont.

A házasságkötés nélküli együttélések terjedéséből arra lehetne következtetni, hogy akik ezen családi forma elterjedtsége mellett házasságot kötnek, azok ezt alaposan megfontolták és csak kivételes esetekben válnak el. Az adatok azonban ennek a feltételezésnek ellentmondanak: Svédországban, vagy Hollandiában az együttélések magas gyakorisága mellett nagy a mégis megkötött házasságok felbontásának gyakorisága is. Ebből arra következtethetünk, hogy a házasságkötést sem igen tartják egy életre szóló elkötelezettségnek. Ez vonatkozik azokra az országokra is, amelyekben a házasságkötés nélküli együttélés még nem olyan népszerű, mint például Magyarországon, ahol a fiatalok már a házasságkötés pillanatában is mint egyik lehetséges kimenetellel számolnak a válással. Ez a szemlélet részben a mindennapi tapasztalatokat tükrözi: a válás az emberek környezetében már olyan elterjedt, hogy semmiképpen sem tekinthető stigmatizálónak az elváltra nézve, továbbá minta is a konfliktus kezelésre nézve.

De szerepe van a válások magas gyakoriságában annak az általános szemlélet változásnak is, amelyről már az együttélésekkel kapcsolatban volt szó. Ez pedig a fokozódó individualizmus, mely minden kötöttséget rossz szemmel néz és ezért a házastársnak sem kíván lényeges engedményeket tenni. A másik a kísérletezés glorifikálása. Az egyénben rejlő lehetőségek kibontakoztatásához szükség van e szemlélet szerint arra, hogy változó helyzetekbe, különféle személyekkel kialakított kapcsolatba kerüljön. A válás véget vet a rutinnak és utat nyit új, gazdagító viszony kialakítására.

Jelen családkonferenciánknak kiemelt témája a születések alakulása s ezért természetesen, hogy ezzel kapcsolatban is keressük a szemlélet változás hatását.

A gyermek társadalmi szerepének történeti alakulását bemutató neves francia kutató, *Aries*, mostanában írt tanulmányában az utolsó évtizedekre nézve azt tekintette a legjellemzőbbnek, hogy a gyermek jelentősége elhalványult a családban. Az első demográfiai átmenetet az utódcentrikusság jellemezte: a család fő törekvései a gyerekek nevelése, jövőjének biztosítása körül mutatkoz-

tak, a jelenlegi második átmenetben viszont a házastársaknak, partnereknek nincs többé szükségük gyerekekre ahhoz, hogy az önkifejtésnek maximumát produkálják.

Kétségtelen, hogy a gyerekvállalás csökkenő tendenciájában gazdasági motívumok is lényeges szerepet játszanak: a múlthoz viszonyítva nincs már szükség saját utódra ahhoz, hogy munkaképtelenné válás után biztosítva legyen az idős ember eltartása. A szakképesítéshez, magasabb végzettség megszerzéséhez szükséges idő meghosszabbodása csökkenti a gyerek közreműködésének lehetőségét a családi feladatok ellátásában. Költséges passzióknak is tekinthetik a szülők tisztán anyagi szempontból a gyerekszülést és felnevelést.

A magyar adatokból azt láthatjuk, hogy a gyerekellesnek minősíthető tendenciák a családoknak viszonylag kis hányadánál, 5–7 százalékánál játszhatnak közre abban, hogy egyáltalán nem születik gyerek. Ez közel van ahhoz a nagyságrendhez, amely biológiai, egészségügyi okokból nem is szülhet gyereket. Ebből következik, hogy nálunk a gyermek utánpótlás problémája elsősorban azzal függ össze, hogy a családok milyen hányada vállal csak egy, vagy két gyereket és mekkora a három- és többgyermekes családok aránya.

Az egygyerekes családok növekvő hányada nemcsak Magyarországra jellemző, hanem a nyugat-európai országokra is. Abban, hogy egy gyerek után végeszakad a család szülési hajlandóságának a család kutatók egy része azt a "sokkot" okolja, amely az első gyerek megérkezéssel a házaspárt éri, akiknek addigi életét sok tekintetben át kell szervezni, több kialakult szokását feladnia, és ami többnyire a családi költségvetésben is jelentős negatív hatással van. Másik felfogás szerint sokan kezdetől fogva csak egy gyereket akarnak, mivel azt a funkciót, amit ma a gyerek elsősorban a szülők életében betölt egy gyerek is képes ellátni, nevezetesen a szülők érzelmi szükségleteinek kielégítését. Ezért nincs a szülők számára több gyerekekre szükség ezen orientáció esetében.

Az 5–7 százalékos gyermektelenség több nyugat-európai országban már nem érvényes. A svájci *Höpflinger* azt találta, hogy az 1940 és 1950 között született nők közül Ausztriában 31, Németországban 21, Angliában 20, Franciaországban 10 százalék maradt gyermektelen. Ha ezen arányok tartósan bizonyulnak és más országokra is áttérjednek, akkor lényegesen megváltozik a képünk a tipikus családokról.

A gyermekszüléssel kapcsolatos szemlélet alakulását vizsgálva még egy jelenséget kell megemlíteni s ez a házasságon kívüli születések arányának jelentős emelkedése, amiről Magyarországgal kapcsolatban is történt hivatkozás. Ennek mérete országonként erősen változó és meglepően az egyes országokra jellemző keresztény felekezet szerint változik a kép. A protestáns országok azok, ahol a házasságon kívüli születések aránya magas, míg a katolikus országokban alacsony. Meglepőnek a különbséget azért nevezem, mert mint láttuk, a szekularizálódás más területeken nagyon lecsökkentette a felekezeti hovatartozás hatását a XX. század végére. Ez esetben viszont úgy látszik egy adott kulturális pattern, amelyiknek vallási eredete volt, tovább élt a szekularizálódás után is.

A családi élet egyes jellegzetességeivel kapcsolatban arra törekedtem, hogy az adott jelenség tekintetében szerepet játszó szemléletre hívjam fel a figyeimet. Előadásom hátralevő részében arra a kérdésre keresek választ, hogy mennyiben

mutatható ki olyan általános világnézeti változás a XX. század utolsó harmadában, mely mintegy összefogó magyarázatot adna a család változására, a népesség jelentős hányadánál.

Mint előadásom címe jelzi az emberek értékeiben bekövetkezett változást kívánom kapcsolatba hozni a családi életnél megfigyelt átalakulással. *Kluckhohn* definícióját elfogadva az értékeket azon kívánatos dolgoknak fogom fel, amelyek a lehetséges módok, eszközök és célok közül való választást befolyásolják. Ezek absztrakt ideák, nincsenek kötve egy speciális tárgyhoz, vagy szituációhoz, hanem a cselekvés végső céljára, követendő módjára vonatkozó elképzeléseket fejezik ki.

Ilyen érték az egyéni autonómia, a külső előírásoktól, a szocializáció során internalizált szabályoktól való függetlenség. Másként fogalmazva ez tagadása a mindenki számára mérvadó normáknak, mint amilyenek a család-működését szabályozó írott vagy íratlan szabályok.

A szabályok elvetését az autonómiára való törekvés mellett azzal is szokták indokolni, hogy ezek mögött nincs objektív megfigyelésen, kétségbe vonhatatlan tapasztalaton nyugvó ismereti bázis. Nem is lehet, mert nincs fixen megragadható valóság; képeink vannak a történésekről s ezek szubjektívek. Semmiféle tekintély kinyilatkozása sem fogadható el, sem transzcendentális, sem racionális hivatkozású. Ezek nem érdemelnek több hitelt mint bárkinek a mindennapi tapasztalatai.

Az egyéni autonómiához kapcsolódó másik, vizsgálódásunk szempontjából lényeges érték az önkifejtése. Itt a bennünk rejlő képességek, készségek minél teljesebb érvényesítése az irányító szempont. Ebben nem korlátozhat bennünket saját énünk sem, annak pillanatnyilag adott jellegzettségei: énünk változó és arra kell törekednünk, hogy ezt a változást mozdítsuk elő. Ennek módja az állandó kísérletezés minden területen. Hátrányos minden külső kötöttség, amely a kísérletezés útjába áll, például az egy életre szóló házasságkötés, vagy a gyermekvállalás, amely kötelezettségeket von maga után.

Az új szemlélet értéke az ösztönösség és a spontaneitás is. Ezekkel együtt jár egy a megelőző korszakban nagyra becsült értéknek, a racionalitásnak a tagadása. A racionalitás nemcsak a valóság megismerésénél mondott csődöt, e szemlélet szerint, hanem a jövőre vonatkozó tervezésekben, megfontolásokban is. Sem a tudományos aparátussal végrehajtott előreszámítások, sem a mindennapi meditációk nem voltak képesek a bekövetkező folyamatokat előre kiszámítani, s közben a fontolgatás devitalizált, kiölte az élvezetet a végül végrehajtott cselekedetből, megtörte annak lendületét. A gyors akciókat kell előnybe részesíteni, vállalva a kockázatot a cselekvő számára és nem sokat törődve annak másokra gyakorolt esetleges negatív hatásával. A családi élet szempontjából ez az individualizmusnak a családi szolidaritás fölé való helyezését jelenti.

Az itt felsorolt értékek mellé logikusan oda sorakozik az értékek pluralitásának meghirdetése. Ez viszont azzal is jár, hogy ez a szemlélet nem léphet fel azzal az univerzális érvényesség igényével, mint a megelőző vallási vagy világi világnézetek tették. Következik ebből, hogy a család intézményének esetében egymás mellett megtalálhatók az új és a korábbi formák. A változás hangsúlyozása pedig ideológiát nyújt minden egyes személy számára, hogy élete

folyamán, ha kedve van, a hagyományos formákkal, magatartásokkal is kísérletezzon.

Az értékek változása a népesség jelentős hányadának családi magatartását átalakította, véglegesen, vagy átmenetileg, de nem hozott létre egységes képet. A jelen helyzet vizsgálata és értelmezése éppen ezért a különböző társadalmi csoportokkal külön-külön foglalkozó megközelítést igényel.

A pluralitás figyelembevétele nélkül nem kísérrelhetjük meg annak a kérdésnek a megválaszolását sem, hogy mi várható a jövőben, mennyiben képzelhető el a család átalakulási folyamatának visszafordítása? A kérdés inkább úgy fogalmazandó meg, hogy mik a kilátások arra nézve, hogy a népességen belül megnő, nagyobb arányúvá válik azok hányada, akik a legalizált, stabil párkapcsolatokat fontosnak tartják egyéniségük érvényesítéséhez, biztonságra törekednek elsősorban és a kölcsönös szolidaritást többre becsülik, mint az egyéni sikereket, alkalmankénti élményeket.

Nem tudunk választ adni erre a kérdésre, de az 1940-es és 50-es évek családcentrikus fordulata mutatja, hogy volt már példa a jelenlegi tendenciával ellenkező irányú változásra is Európában és abban az esetben, ha a gazdasági és politikai körülmények is kedvezően alakulnak a stabil, nagyobb létszámú családok számára, akkor nem kilátástalan a már többször elparentált család intézményének jövője.

Tárgyszó:

Családszociológia

**THE EFFECT OF THE CHANGES IN VALUE JUDGEMENT
ON THE FUNCTION OF FAMILIES**